پوهاند محمد حسن کاکړ ۲۰۱٦/۰۲/۰٤

د ښاغلو زماني او سیستاني

د لیکنو په هکله

پوهاند محمد حسن کاکړ

۲۰۱٦

د مطالبو فهرست

- سریزه

لومړۍ برخه:

- د ښاغلي زماني د لیکني په هکله

- د ښاغلي زماني یوه بله ذهني حیرانوونکې وینا

– له برتانویانو سره اړیکي

- د پاچا امان الله ځیني مهمي تېروتني

– د پاچا امان الله وروستنۍ لویه جرګه

- د پاچا ضد تبلیغونه او بغاوتونه

– د شنوارو یاغي توب

- حبیب الله په نا ارام کوهدامن او سید حسین په ناکرار کوهستان کي

- په کابل باندي د حبیب الله برید

- د کابل ښار استحکامات او د پاچا ناڅاپي استعفی

- پاچا امان الله او د هغه لس کلنه واکمني

- د اماني دورې له تاریخ سره بې کچې مینه او تنده

دوهمه برخه:

- د ښاغلي سیستاني د لیکنو په هکله

- یادښتونه

سریزه

دغه لیکنه د ښاغلي عبدالرحمن زماني د هغو لنډو لیکنو په ځواب کې لیکل شوې چې ده زما په یوه پخواني چاپ شوي کتابګوټي- د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه- په اړه کړې، په دغه مقصد چې په خپل فکر وښیي چې هغه په زیاته اندازه په کابل کې د برتانوي هند سفارت سکرتر، شیخ محبوب علي، د لیکنې، د برتانویانو د استخباراتو پر بنسټ تهیه شوې وه، ددې لپاره چې د پاچا امان الله د ناکامۍ نسبت افغانانو ته وکړي، نه برتانویانو ته . په دغه لړ کې دی دا هم وایي چې دغه لیکنه، یانې "د ا مان الله سقوط "، د منشي علي احمد نه ده، او دي نه دا چې د پاچا امان الله منشي نه وو، د کره مالوماتو خاوند هم نه وو.

ما په دې اړه ټول هغه خپاره شوي اثار- دا ځل په ډیر ځیر سره- ولوستل چې د پاچا امان الله په اړه د هغه وخت لیکوالو کړي وه. یو مدرس استاد چې د لکچرونو په ورکولو، او د محصلانو په انتقادي پوښتنو سره نویو ټکو، مفکورو او بصیرتونو ته متوجه کیږي; زه هم د پورته انتقادونو او د پورته اثارو په دقیقې مطالعې سره نویو فکرونو او نویو بصیرتونو ته متوجه شوم، او یو ځل بیا په دغه فکر شوم چې دقیقه او انتقادي مطالعه که ډیر زحمت لري، ښه ثمره هم لري، چې هغه نویو بصیرتونو او فکرونو ته لار موندل دي. په هر حال زه په خپلې دغې مطالعې سره د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه دغسي نویو ټکو ته متوجه شوئ یم، چې هغه سربېره پر دې چې د پاچا امان الله په اړه زما د کتابګوټي په تائید ده، نوي ټکي او بصیرتونه هم لري، چې دمخه څوک ورته متوجه نه وو. دغه ټول ما په متن کې په اوږده ډول بیان کړي، دلته یې یوازې لنډیز وړاندې کوم، هغه هم د غټو ټکو.

- اروابناد منشي علي احمد د امان الله د سقوط پاڼو یا لیکنې محرر دئ، نه محبوب علي. د منشي علي احمد د وراره، محترم مهدي شالیزي، چې پخوا د حربي پوهنتون استاد وو، او اوس په سویس کې اوسیږي، په وینا چې وایي، منشي علي احمد دهغه تره د پاچا په ټوله واکمنۍ کې د هغه منشي وو. دی وایي چې دغه تره یې یو دیني عالم، د ادب او شعر علاقمن وو او "د غزني تاریخ" په نامه یې یوه لاسي لیکنه هم لرله، چې د هغې ذکر د اروابناد فرهنګ په اثر کې هم شوئ په نامه د " افغانستان در پنج قرن اخیر". هغه وخت چې پاچا امان الله د کندهار نه د کابل بیرته نیولو په نیت غزني ته ورسید، منشي علي احمد هم ورسره وو. په دغه وخت کې په کابل کې د برتانوي هند سفارت تړل شوئ، او محبوب علي هم له افغانستان څخه وتلئ وو، نو د هغه د پاره ناممکنه وه چې د پاچا امان الله د سقوط په نامه لیکنه وکړي، چې په هغې کې غزني ته د پاچا دغه سفر په تفصیل او دقیق ډول بیان شوئ دئ.

- ما په دغه موجود کتابګوټي کې هم تثبیت کړي چې د پاچا امان الله د واکمنۍ نسکورېدنه د برتانویانو د توطیو او دسیسو نتیجه نه ده. نور خو لا څه چې پخپله امان الله هم برتانویان په دغه هکله تبرئه کړي، او دایي ویلي چې، ملایانو یې مخالفت کړئ، بې له دې چې چا پیسې ورکړي وي. خو دا یوه قوي افسانه ده چې پاچا د برتانویانو د توطیو ښکار شوئ دئ. اوس ددې وخت دئ چې یو څوک دغه افسانه له تاریخي واقعیتونو څخه بېله کړي. ما په دغه کتابګوټي کې دغه موضوع اوږده څېړلې، لکه چې په ها بل کې مې په لنډ ډول بیان کړئ. له دېنه مې مطلب دادئ چې دغه تاریخي واقعیت باید لوستونکو ته بیان شي، او دوي دې ته هم ملتفت کړل شي چې کله ولسي خلګ و پاریږي، ډینامیزم او قوت یې تر هر بل ډینامزم نه پیاوړئ کیږي. د حیرانۍ وړ او نه فکر کېدونکې پېښې رامینځ ته کیږي، او حتی د تاریخ بهیر اړول کیږي. د پاچا امان الله په وخت کې همدغسې وشول.

- د پاچا امان الله د ستونزو منبع د هغه د اصلاحاتو پاروونکي برخي، د هغه خپل شخصیت، د هغه زورواکي، اتوکراسي او د دوهمي دوري اصلاحات او په خاص ډول د کابل د نارينه او ښځو مجبورول وو، چي اروپايي ژوند طرز غوره کړي، او خپل ژوند طرز بدل کړي، هغه هم سمدلاسه او په حکومتي امر. په نتيجه کي وګړي ترېنه بېګانه، مذهبي مشران ورسره مخالف، او خپل چاراواکي يې ورسره بې علاقې شول. دی يوازې پاتې شو. په دغه حال کې ده حتی په خپلو نژدې چاراواکو هم اعتماد کولی نه شو، او په بحراني حال کې د خپل ژوند په وېره کې شو. ده بيا د خپل پوځ د يوې وړې مخکښې برخې په ډراماتيکې ماتې سره له پاچايي څخه لاس واخيست، که څه هم د کابل د ښار دفاعي ترتيبات ټينګ، پوځ او حکومت پر ځای وو. دغه وخت وو چې يو نالوستي کليوال، خو زړه ور حبيب الله داړه مار ته د کابل د تخت نيولو موقع په لاس ورغله، چې په ډېر غټ پوځ سره يې هم تر لاسه کولی نه شوه.

دغه ليکنه د پاچا امان الله د واکمنی د ټولو پېښو بيان ته ځانګړې شوې نه ده. يوازې هغه عوامل پکې بيان شوي چې پاچا امان الله په خپلو فعاليتونو او بېسارو اصلاحي پروګرامونو سره، د خپل نيکه، امير عبدالرحمن، په لاس جوړ شوئ ټينګ نظام له لاسه ورکړ، او د هغه په دغې ناکامي سره په افغانستان کې د کورني جنګ يو نوئ فصل پرانيستل شو. ددغې ليکنې وړه برخه د ښاغلي سيستاني د هغو نا سمو ليکنو په اړه ده چي ده يو وخت، بل وخت د معاصر افغانستان په اړه کړي او د زماني د ليکنو تر اغېزي لاندي يې د خپل چنګيزي ډول ذهن نه حکم صادر کړئ چي وطنوال دي د پاچا امان الله په اړه زما کتابګوټئ و نه لولي. ددغو دواړو غرضناکو او ناسمو ليکنو، چي له هغو نه يې يوه ننداره جوړه کړې وه، زه مجبور شوم چي دغه ليکنه وړاندې کرم، چې په هغې کې مې اصلي او اړوندي موضوع ګانې د افغانستان د تاريخ په رڼا کې طرح او بيان کړئ، او له دېنه مې ډډه کړې چي هغې ته شخصي بڼه ورکړم.

د پاچا امان الله دوره تر اوسه هم تاريخي او سړه شوې نه ده. اوس هم د هغې په اړه د عامه ذهنيت او تاريخي واقعيتونو تر مينځ واټن پراخ دئ. ما په دغې لنډې ليکنې کې کوښښ کړئ چي تاريخي واقعيتونه له پارتيزاني او د ناسم ذهنيت له سلطې نه وژغورم، او هغه يوازې د هغه وخت د اثارو پر بنسټ وکاږم، او د معمول په شان، شخصي احساسات پکې دخيل نه کړم. د اثارو ذکر مې ځای پر ځای کړئ، خو د هغو اول ځل ذکر مې په تفصيل سره په ليست کې او د هغو تکرار مې دننه په متن کې په لنډ دول ذکر کړئ.

ما دغه کتابګوټئ هم، د ها بل په شان، تاريخ علاقه منو او پوهنتوني محصلانو په نظر کې نيولو سره کښلئ، او هيله کوم چي لوستل به يې ورته ګټور وي.

د محترم نسيم سليمي ورور نه مننه کوم چي زما دغه ليکنه يې، له ډېرو مصروفيتونو سره سره ټايپ کړې. ده لا دمخه يې زما يو بل اثر ' د افغانستان سياسي او ډيلوماتيک تاريخ' له انګريزي نه پښتو کړئ. دغه اثر به زر د علامه رشاد د خپرندويه ټولني له خوا خپور شي.

محمد حسن کاکړ
اکتوبر، ۲۰۱۵

د ښاغلي زماني او ښاغلي سيستاني د ليکنو په هکله

لومړۍ برخه

د ښاغلي زماني د ليکنې په هکله

ښاغلي عبدالرحمن زماني، زما ديوه کتابګوټي په اړه، "د پاچا امان الله خان واکمنۍ ته يوه کتنه"، يوه ليکنه کړې او هغه يې په افغان-جرمن ويب سايټ کې هم په پښتو او هم په فارسي کې په شپږو برخو کې خپره کړې او ورته يې د اعلان شکل ورکړئ دئ. دده مقصد دادئ چې وښيي زما دغه کتابګوټئ د يوه انګليسي ايجنټ په استخباراتي راپور بنا دئ، نه داچې هغه د منشي علي احمد وي، چې د پاچا امان الله منشي و، او ليکنه يې د امان الله د سقوط په نامه کړې ده. په دې ډول ښاغلي زماني هغه د " غازي امان الله خان پر وړاندې د انګريزي تخريباتو سرچينه" ښيي. دی دا هم وايي چې " مهمترين ماخذ کتاب داکټر صاحب کاکړ بوده...". په پښتو متن کې هغه "... تر ټولو لوی او معتبر ماخذ" ښيي. مانا داچې له دغې منبع نه په پراخې اندازې استفادې سره زما دغه کتابګوټئ د برتانوي هند د حکومت د نظريو انعکاس دئ.

اول خو دده دغه وينا د واقعيت تحريف دئ. زما د کتابګوټي له ۱٤٦ ماخذونو نه ۳۳ يې د تاريخپوه ميرغلام محمد غبار، ۲۹ يې د لودويک ادمک، ۲۱ يې د حاکميت قانون په نامه د پاچا امان الله، ۲۱ يې د منشي علي احمد او ۱٤ يې د تاريخپوه فيض محمد او نور يې د نورو دي. په دې ډول د ښاغلي زماني د وينا پر خلاف "د امان الله سقوط" په نامه ليکنه زما د کتابګوټي " تر ټولو لوی او معتبر ماخذ" يا " مهمترين ماخذ" نه دئ. مهمه داده چې "د امان الله سقوط" په نامه ليکنه، د زماني د وينا پر خلاف، د برتانوي ايجنټ يا د هغو استخباراتي راپور نه دئ. اول دی دغه ليکونکئ هم ايجنت (Agent) او هم د برتانوي سفارت سکرټر ښيي، په نامه د شيخ محبوب علي. په داسي حال کې چې سکرټر او ايجنټ په بېلو دورو کې د برتانوي هند لپاره کار کاوه. د ايجنټ په نامه هندي مسلمان له ۱۸۸۰ نه د پاچا امان الله تر واکمنۍ پورې يوازې د خبرلوڅي په ظرفيت کار کاوه، او سکرټر يا منشي له هغه وخت نه چې برتانوي هند په افغانستان کې سفارت پرانيسته، په سفارت کې ماموريت درلود. دا هم بايد وويل شي چې ددوی ځينو له افغانستان او په خاص ډول له واکمنې کورنۍ سره خواخوږي لرله. د امير عبدالرحمن په وخت کې دغه ايجنټان په دې هم مؤظف وو چې هغه ته هم راپورونه تهيه کړي. ددوی اول ايجنټ قاضي عبدالقادر يوسفزی وو، چې دمخه د امير شيرعلي لوی مشاور وو، او د هغه په اصلاحاتو کې يې فعاله او مهمه برخه لرلې ده. برتانويان مجبوره وو چې هغوی چې د دقيقو مالوماتو خاوند او ددوی مخالف هم وو، استخدام کړي. دوی د افغان - انګليس له دوهم جنګ نه وروسته د افغانانو د سخت مخالفت له امله بل څوک هلته استولی نه شو. حتی دغه شيخ محبوب علي، چې د سکرټر په نوم، په کابل کې د برتانوي هند په سفارت کې کار کاوه، د پاچا امان الله د کورنۍ سره خواخوږي لرله.

دده دغه احساس هغه وخت ښکاره شو چې د پاچا امان الله ځايناستي، معين السلطنه، له درې ورځو پاچايي نه وروسته له ارګ نه په انګليسي الوتکه کې پېښور ته ته. " د غازي امان الله زوال" نومي کتاب ليکوال، عزيز هندي، ددغې ورځې خپل مشاهدات په دغه ډول ثبت کړي: " کله چې د ارګ د مخې دروازې څخه معين السلطنه قدم د باندي

کښېښنود، نو د ډېره غمه بې هوښه شو، او بیرته راستون شو، او دروازه یې په غېږ کې و نیوله او ډېر یې وژړله او کله چې د الوتکو ډګر ته ورسېد سترګې یې هماغسي له اوښکو ډکي وې. دلته د برتانیي د سفارت غړي په ډېر غم لړلي حالت ولاړ وو او له شکه پرته دا ډېره غم لړلي منظره وه. ... د برتانیا د سفارت هندوستانی سکرتر، شېخ محمد علي اکهي، حالت خو داسي وو چې په ډېره ژړا یې ستونئ بند شو. ... کله چې په اتفاقي توګه ما له هغه سره وکتل، نو له هغه څخه مي د دومره ویرجنتوب پوښتنه وکړه. نو هغه ماته وویل چې: او ته نه پوهېږې چې اماني کورنی پای ته ورسېده او د هغه تر څنګه د سوبه سرحد د مسلمانانو هیلي هم له مینځ څخه ولاړې. که د اماني دورې اغېزه په بل ځای کي وه، که نه وه، د هغه موجودیت لړ تر لړه د صوبه سرحد د خلکو د بیدارولو لپاره ډېر ګټور وو. موږ دا هیله کولای شوه چې موږ به د هندوستان د نورو صوبو څخه زر ازاد شو."([1]) لیکوال عزیز هندي په خته پښتون او د هند اوسېدونکئ وو. دئ له خپلي کورنی سره د پاچا امان الله د واکمنی په ټوله موده کي په کابل کي اوسېده; په قطعه نمونه کي کفتان او د پاچا ټینګ پلوی، خو د واقع لیدونکي انسان او د افغانستان د وخت له اوضاع نه ښه خبر وو. دی د امیر حبیب الله کلکاني په وخت کي د لنډي مودې لپاره بندي و. داسي ښکاري چې محبوب علي په اصل کي د بنګښ، یا ورکزي، یا کرمي له شعیه پښتنو څخه وو. د یوه روایت له مخي، دده یو زوي چې د ډېر عمر خاوند وو، د افغان جهاد په وخت کي، په پېښور کي د ځینو اسلامي تنظیمونو د مشرانو سره ولیدل او چیرته نژدې یې په خپل مجلل کورکي مېلمانه کړل.

د امان الله د سقوط لیکونکئ د شواهدو او دلائلو پر بنسټ منشي علي احمد (شالیزی مومند) دئ، نه محبوب علي. د محترم داود ملکیار په روایت، هغه په خپلو خلکو، یاني د شالېز کلي په مومندو کي د "منشي صاحب" په نامه یادېده او ده پخپله په وروکتوب کي هغه لیدلئ وو. هغه وخت دی په دواړو سترګو ړوند وو. په غزني کي د ملکیار او د منشي کورنی ډېري مشهوري دي. مومندان په پنځلسمي پېړۍ کي د کندهار د مرغه نومي سیمي څخه اول غزني ته ولېږدېدل او بیا په خپله اوسنی سیمه کي ، له کامي نه تر پېښور پورې میشته شول او یو شمېر یې په غزني کي پاته شول.

دا چي اروابناد علي احمد (شالیزی) د پاچا امان الله په ټوله دوره کي د هغه منشي وو، محترم ارکان حرب، مهدي شالیزی په لاندي ډول تائیدوي. دی چي په افغانستان کي د حربي پوهنتون استاد وو، د منشي علي احمد وراره دئ، او اوس په سویس کي ژوند کوي. دی دا هم وایي چي دوی څو ورونه وه چي یو یې اروابناد عبداستار شالېزی وو، چي د لوړو زده کړو او عالي شخصیت خاوند او په مشروطه شاهي کي د کورنیو چارو وزیر وو. منشي علي احمد هم یو عادي شخص نه بلکه یو مهم او پوه شخص وو. دی د "غزني د تاریخ" په نامه یوه لیکنه هم لري، چي د صدراعظم محمد هاشم خان په وخت کي له چاپ نه پاتي او لادرکه شوه او اروابناد میر محمد صدیق فرهنګ، چي هغه یې له خپل ورور، اروابناد رښتیا، نه تر لاسه کړې وه، د خپل اثر په ۴۰۲ مخ کي په دغه ډول یاده کړې: " تاریخ خصوصي غزنین، تالیف علي احمد بن فقیر احمد، ساکن شالېز غزنین، نسخه قلمي متعلق به س. ق. رشتیا."

---

1. ١- عزیز هندي، د غازي امان الله خان زوال، له اردو نه ژباړوونکئ، فرهاد ظریفي، خپروونکئ، د افغانستان د علومو اکادمي، پېښور، ۱۳۸۱، /۲۰۰۲، مخ ۴۴۰

شالیزی دا هم وايي چي تره يي د وخت له علماوو او اديبانو سره ناسته ولاړه درلودله او " دسترس كامل به مطالعه و بعضا اثار " شاعران کلاسیک " از قبيل رودكي، جلال الدين بلخي، حافظ شيرازي و سعدي و بيدل داشت." پر دي سربېره منشي علي احمد " در امور ديني و مذهبي وارد و بسياري را رهنمايي ميكرد." د ښاغلي مهدي شاليزي دغه ليكنه ماته د ښاغلي داود ملكيار په لاس رسېدلي او زه دلته له دواړو نه مننه كوم.

ښاغلئ شاليزی په دغي ليكني كي په قطعي ډول حكم نه كوي چي "د امان الله د سقوط" په نامه ليكنه د هغه ده، خو له هغي نه واضحه ده چي منشي علي احمد هم د پاچا امان الله منشي او هم ددغي ليكني ليكونكئ وو. په دغه ډول:

" ارواح شاد علي احمد خان با دانشي كي كه حاصل نموده بود در آغاز كار به حيث مرزا در نزد مرحوم عبدالاحد خان برگيد همكاري (كرد) و برگد صاحب از جمله همكاران مهم و قريب مرحوم امير حبيب الله خان بود. مدتي بعد علي احمد خان بحيث ميرزای دفتر (منشي) با مرحوم عبدالكريم خان علومي، نائب الحكومه مزار شريف، شامل كار شد و آهسته آهسته شهرتي كسب نمود."

" بالاخره در عهد شاه امان الله مرحوم در دربار شاهي بحيث ميرزای دفتر شاه و هم باسم منشي كه اصطلاح منشي به آمر دفتر و ميرزای دفتر (درانوقت) استعمال ميشد [ايفای وظيفه مينمود] و منشي علي احمد خان الی ختم پادشاهی با امان الله خان باقي ماند."

" در وقتيكه جنگ داخلي (سال سقاوي) كه شاه امان الله خان مجبور به ترک وطن شد، منشي صاحب به همركابي شاه نيز از وطن يكجا خارج و در كويته رهسپار شدند. قراريكه ميگويند كه منشي صاحب در موقعيكه شاه امان الله خان با اعضاي فاميل از كويته به ايتاليه عزيمت نمودند، به تحت نظارت انگليس ها در قونسلگري شان باقيماند. در همين وقت كدام اثری بنام سقوط امان الله ... تحرير و تايپ شده در قونسلگری و بالاخره اين اثر تايپ شده به ارشيف لندن سپرده شد."

ليكواله ربيه ستيوارت هم په خپل كتاب كي په نامه د "اور په افغانستان كي" منشي علي احمد، بې له دې چي نوم يې واخلي، د پاچا شخصي منشي (Private secretary) يادوي او دا هغه وخت چي پاچا امان الله او منشي علي احمد په غزني كي، د هغه كلي ياني شالېز ته نژدې چيرته وو.([2])

ماپه خپل كتابگوتي كي منشي علي احمد د دقيقو مالوماتو خاوند ښوولئ و، په تېره د غزني په اړه. خو ښاغلئ زماني له خپل ذهن نه دغه حكم راباسي چي " د غزني مومند ميرزا علي احمد خان نه خو د دربار منشي وو او نه د دقيقو مالوماتو خاوند وو." دی ددې پروا نه كوي چي دده حكم، هغه هم دغسي غوځ حكم، په واقعيت بنا دئ يا نه دئ. دی ددې هم پروا نه كوي چي په دغسي حكم سره دده ټوله ليكنه بې اعتباره كيږي. خو دی غواړي په خپل فكر په خپل حكم سره ثابت كړي چي دغه ليكنه د انگليسانو د سكرتر، محبوب علي، ده او هغه په اصل كي د پاچا امان الله پر ضد ليكل شوې ده. دی ددې هم پروا نه كوي چي هغه وخت د محبوب علي د پاره ممكنه نه وه چي دغه ليكنه وكړي، ځكه چي په هغه موده كي چي پاچا امان الله له كندهار نه د كابل په مقصد غزني ته رسېدلئ و، محبوب علي په كابل

1. ۲- ربه تيلي ستيورټ، اور په افغانستان كي، دوهم چاپ، خپرونكئ، يونيورسل. ۲۰۰۰، مخونه، ۵۵۸، ۵۶۰

کې نه وو. د برتانوي هند سفارت د فبروري په پنځه ویشتمه ټړل شوئ او غړي یې هند ته تللي وو، او پاچا امان الله د مارچ په پنځه ویشتمه، یاني یوه میاشت وروسته له هغه له کندهار نه د کابل په لور روان شوئ وو، او چې په غزني کې یې ځان د تخت بیرته کټلو کې ناکام ولید، په شا سو او د مئ میاشتي په اخیره کې له خپل فامیل او ډیرو نورو سره په څو موټرونو کې، د منشي علي احمد په ګډون، کوټي ته لاړ. د امان الله د سقوط په اړه دغه پاڼي یا په ۱۹۲۹ یا په ۱۹۳۰ کې لیکل شوي، یاني هغه وخت چې منشي علي احمد هلته وو، او محبوب علي هلته نه وو. زماني دغه فکر نه کوي چې که دغه لیکنه د پاچا امان الله پر ضد د برتانویانو جعل وای، هغه به یې په هماغه وخت کې په انګریزي او فارسي کې خپره کړې او افغانان یې خبر کړي وای. حال دا چې هغه نورو څېړونکو په دغو نزدې کلونو کې د دهلي ملي ارشیف نه تر لاسه کړې. تاریخپوه لودویک ادمک ددغې لیکنې یادونه په خپل اثر کې کړې چې په ۱۹۷٤ کې خپور شوئ، نه په خپل لومړني اثر کې چې په ۱۹٦۷ کې خپور شوئ ، په نامه د "افغانستان دیپلوماتیکي تاریخ ۱۹۰۰- ۱۹۲۳". دې هغه لیکنه د منشي په قلم د " سري او سیاسي یادښت" په نامه ښیي، چې برتانوي سکاټ هغه د 'د امان الله د سقوط' په نامه په انګریزي اړولې ده. (۳) د سکاټ له خوا د لیکنې د سرلیک تبدیل د حیرانی وړ ښکاري، خو محتویات یې هغه دي، چې د هغه وخت د افغان لیکوالو په لیکنو کې بیان شوئ دئ.

برتانویانو چې د افغانستان د تاریخ په اړه جعل کړئ هغه یې په هغه خپل وخت کې په ډېر شمېر خپاره کړي دي. ددغو جعلیاتو ډېر مهم یې د تاج التواریخ دوهم جلد دئ، چې له هغه نه یې په خاص ډول د ډیورند کرښې په اړه په خپله ګټه ډېر کار اخیستئ دئ. په دې اړه به وروسته اوږد وږغېږم. بله داچې سلیم عقل ته د منلو وړ نه ده چې برتانویان به خپلو چارواکو ته یوه جعلي لیکنه تهیه کړي، او هغه په خپل ارشیف کې وساتي. مهمه داده چې د منشي علي احمد په لیکنه کې دغسې موضوع نسته چې په نورو اثارو کې نه وي بیان شوي. دا یوه داسې منسجمه او دقیقه لیکنه ده چې ښیي لیکونکئ یې عالم او د ډېرو مالوماتو خاوند و. په تېره د امان الله د دوري په هکله خو زماني دغه لیکنه د "انګلیس د استخباراتي راپور" او زما کتابګوتئ چې تر څه حده دهغې له مخې تهیه شوئ، "د انګرېزانو د فتنو نه ډک تبلیغات" ګڼي. د رښتین توب دغه دښمن ځان د ډاکتر په نوم هم یادوي، که څه هم 'د تحصیل' تصدیق لیک یې تر لیسانس پورته دئ، نه د ډاکټري.

بله نوې موضوع داده چې ښاغلئ زماني زما له قول نه وایي: " د غازي امان الله خان په لاس پرته له محکمې د زرګونو انسانانو وژل کېدل.". دغه وینا زما نه ده او پاچا امان الله په زرګونو انسانان نه دي وژلي، هغه هم په خپل لاس. د هغه په دوره کې ډېر انسانان وژل شوي دي: اټکل ځوارلس زره د خوست په جنګ کې، او تر هغو لږ د شینوارو، کوهدامن- کوهستان، د لوېدیځ کابل ښار او د غزني شاوخوا جنګونو کې. خو هغوی چې د پاچا په حکم بې له محاکمې نه اعدام شوي دي، په شمار او د ممتازو او نفوذ ناکو کسانو وو، چې دده په سقوط کې یې نېغ یا نانېغ اثر لرلئ دئ. د هغو د ذکر نه دمخه به ووایم چې ما په خپل کتابګوټي کې ویلي چې د " پاچا په څه لږ لس کلنه دوره کې هیڅ افغان د سیاسي نظر ځرګندولو له امله بندي شوئ نه دئ" او هغوی چې دده په ځرګند یا نا ځرګند حکم اعدام شوي دي، په اصل کې د قدرت کټلو، یا د قدرت ټینګولو په مقصد وو، چې په پای کې یې دی ناکام او د وطن نه په وتلو مجبور کړ.

---

2. ۳ - لودویک ادمک، د شلمي پېړئ تر نیمایي پوري د افغانستان باندنی چاري، له شوروي اتحاد، جرمني، او برتانیې سره اړیکي، د اریزونا پوهنتون، توک سان، ۱۹۷٤، ٤۹

د دغو ممتازو قربانیانو نه لومړی د پاچا امان الله پلار وو، چي قاتل یي په غالب احتمال شجاع الدوله غوربندي وو، او هغه په ویاړ سره خپلو دوستانو ته ویل چي ده امیر حبیب الله د خپل تره، جوهر شاه غوربندي، په انتقام وواژه، چي هغه د امیر په حکم اعدام شوئ و. شجاع الدوله د پاچا امان الله په وختو کي په لوړو رسمي مقاماتو کي کارکاوه. د ممتازو قربانیانو نه بل کس سردار نصرالله، د پاچا امان الله تره، وو، چي خپل وروړ امیر حبیب الله ته یې په شفاعت کولو سره امان الله او مور یې د مرګ له خطر نه ژغورلي وو. دی که څه هم د خپل وروړ د وژل کېدو نه وروسته، په جلال اباد کي د هغه پر ځای امیر غوره شوئ وو زر له امارت نه یې د امان الله په ګټه لاس واخیست، چي هغه په کابل کي امیر غوره شوئ و. نصرالله بیا په ډاډه زړه د کابل په لور روان شو. په دغه فکر چي ژوند به یې هلته خوندي وي، او له خپل وراره امیر سره، چي د مرګ نه یې ژغورلئ و، په کارونو کي همکاري وکړي. خو دی چي بتخاک ته ورسېد، د امیر امان الله په امر، چي هلته رسېدلئ و، بندي شو. ملا فیض محمد، چي د امیر عبدالرحمن د کورنۍ مخلص و، د مشرقي لویانو او قومي مشرانو له قول نه وایي چي "... پس از یک سال در شب جمعه، اول رمضان به بدترین احوالي، او را در محبس به خپه کردن هلاک فرمود و بعد ازان به امور خلاف شعایر اسلامي پرداخته، تغیر روز جمعه و بي ستري مستورات و بعضي قوانین بر خلاف شرع نمود." ([٤]). ددغه اثر مترجم ډاکټر رابرټ میک چیزني، دغه وینا په دغه ډول راوړي ده: د نصر الله د بندي کېدلو نه " څه کم یو کال وروسته، د ۱۹۲۰ کال د مي په ۹مه امان الله له یوي سختي نیشي نه وروسته د هغه د وژلو حکم صادر کړ، او بیا یي دغسي سیاستونه غوره کړل چي د مسلمانانو د عنعنو پر خلاف وو." ([٥]) تر ده هم ثقه روایت د پاچا امان الله د موجودي کورنۍ یوه غړي (چي ماته یې د نوم د نه ښودلو په شرط کړئ) او هغه داچي سردار نصرالله د پاچا امان الله په امر مسموم شوئ، او له مینځ نه وړل شوئ دئ. سردار نصرالله یو ټینګ مذهبي شخص وو; ټول قرآن شریف یې په یاد کړئ، او په خاص ډول د هیواد ختیځو علماوو او لویانو کي یې نفوذ لاره، د ګوډ ملا عبدالله د یاغیتوب یو لامل همدا وو. دننه په کابل ښار کي خو یې دغسي پلویان لرل، چي هغو غوښتل پاچا امان الله د هغه په انتقام کي د پغمان په لار کي ترور کړي، خو هغوی په خپل دغه پروګرام کي ناکام او ونیول شول. د پاچا امان الله د واکمنۍ په پیل کي د هغه په حکم د میرزا محمد حسین له مینځ نه وړل وو. ده د امیر عبدالرحمن له وخت نه په لوړو مقامونو کي کار کړئ، د مستوفی الممالک په نامه د غټ نوم خاوند او د امیر د حکومت په ټینګښت کي یې نوم ایستلئ وو. دي امیر حبیب الله ته هم ډېر مقرب وو، او هغه ته یې خبر ورکړ چي امان الله او مور یې د هغه پر ضد نقشه لري. خو ده یوازي د حکومت

---

1 . ۴- فیض محمد هزاره، تذکر الانقلاب، مدون داکتر حفیظ الله شریعتي (سحر)، ناشر انتشارات میچید، محل نشر و چاپ نامعلوم، ۱۳۹۳/ ۲۰۱۳، ص ٦۱. دکتر سحر نمی گوید که نسخه اصلی و یا نقل آنرا از کدام منبع به دست آورده و نسخه اصلي آن در کجا است. محل نشر آن هم واضح نیست. در هر حال این اثر به ارزیابی مفصل ضرورت دارد، که متاسفانه این جای آن نیست. له لیکوال محترم سعد الدین شپون نه مننه، چي دغه اثر یې را استولئ، هغه هم په ډېر ښه وخت.

1 . ۵- میک چیزني، کابل تر محاصرې لاندي، خپرونکئ مارکوس واینر، پرنستن، ۱۹۹۹، ، ۹۲، دغه اثر د فیض محمد تذکر الانقلاب ترجمه ده، چي میک چیزني له روسي نه په انګریزي اړولي ده. او ځای ځای یې خپل یا د روسي مترجم تبصرې هم راوړي. دغه ترجمه جمله په جمله نه، بلکه د هغو د مفهومونو لنډ بیان دئ، خو میک چیزني یو طالب العلم او امانتکار مترجم دئ.

په چاړواکو کي نفوذ لاره. پاچا امان الله په قلعه مراد بېګ کي دهغه ټول جايداد، چي د يوه لوړ چاړواکي د پاره بيخي ډير وو، ضبط کړ او هغه يې محمد ولي ته و باخښه.
بله وژنه چي په شمېر کي ډېره وه، د ۱۹۲۵ کال په مي کي د خوست له ياغيتوب نه وروسته د پکتيا والو وه. پاچا " د دره پنځوس بنديانو د وژلو امر وکړ."، ټول بنديان شاوخوا زر ښځي، کوچنيان، او څو سوه ځوانان او قومي مشران وو.([6]) د سوداګرۍ وزير عبدالهادي داوي پاچا ته عرض وکړ چي " بهتر است اين محکومان به اعدام محکمه شده و بحکم قاضي کشته شوند. پادشاه با کمال خشونت و غرور گفت: مگر نميداني که من نواسه عبدالرحمن ام."([7]) دا په جنبش مشروطيت کي د اروابناد عبدالحى حبيبي روايت دئ. دغي تراجيدي دواړو خواوو ته ډېر مالي او ځاني تلفات واړول. د فدايي ځوانانو په نامه يو اته سوه کسيزه کندک ټول تلف شو. پکتياوال د حکومت او پاچا نه دغومره ناراضي شوي وو چي، د هغو ايله جاري وروسته د کابل په جنګو کي د پاچا ملاتړ کي ډېره ناغيرې وکړه، او مير غوث الدين د احمدزيو د ايله جاريو مشر لا په حکومتي قواو ډزې وکړې، او ميدان ګردسره پرېښود، او ياغي شو.
پاچا امان الله د باندي شپږ مياشتي سفر نه دمخه کندهار ته لاړ او هلته يې يو نامالوم شمېر لويان د امنيت د ګډوډولو په تور په اعدام محکوم کړل. ددوی شمېر به ډېر وو، چي پاچا وروسته وويل چي " زه کندهار ته لکه چي د کار د پاره نه بلکه د قصابۍ د پاره راغلئ يم." د پاچا د اعدام نور قربانيان يو څو تنه قاضيان وو چي نه يې غوښتل د ښځو د مخ لوڅي په اړه فتوا ورکړي، چي پاچا ترېنه غوښتي وه. ددوی مشر پخوانی ستر قاضي، عبدالرحمن پغمانی وو. دوي پکتيا ته د خلګو د پارولو او ياغي کولو د پاره لاړل، خو په دې کي ناکام او حکومت ته پخپله خوښه تسليم شول، نه دا چي هند ته لاړ شي او د برتانوي هند له حکومت نه په دې برخه کي مرسته وغواړي. پاچا په کابل کي دوی د حرب وزارت د حرب ديوان ته د محاکمي لپاره وسپارل. د ديوان غړي د حربيي د وزير په ګډون لوړ رتبه نظامي افسران وو. وزير او يوه کنډک مشر د هغو اعدام غوښته، خو له يوې مياشتي محاکمي نه وروسته دوي په اعدام محکوم شول. له محمد صادق مجددي او د هغه له وراره معصوم مجددي نه پرته، چي هغوی بندي شول، په اعدام محکوم قاضيان په يوه روايت نهه تنه وو، چي په سياه سنګ کي برالا اعدام شول. د قاضيانو محکمه په ديوان حرب کي د نظامي افسرانو ياني د اجرائي څانګي له خوا وو، نه د قضائيه د قاضيانو له خوا. په معاصر افغانستان کي دا لومړی ځل وو، چي يوه ډله قاضيان اعدام شول، چي هغه د " شينوارو او کوهدامن د داړه مارانو د بغاوت لپاره لومړی ګام شو،" او له امله يې يو څو تنو لوړ رتبه چاړواکو سمدلاسه استعفی وکړه.
د حبيب الله کلکاني په اړه د پا چا امان الله سملاسي او بي له سوچه د اعدام حکم ډېر اثرناک ثابت سو، چي پايله يې د هغه او د کورنۍ د واکمنۍ ختم شو. دغه پېښه يو څه تفصيل غواړي چي په جبل السراج کي د تنظيمي رئيس، علي احمد لودي، د پاچا په هدايت له حبيب الله او سيد حسين چاريکاري سره پوهاوي ته ورسېد. هغوي د ډېرو امتيازونو په بدل کي ومنله، چي له نا ارامي جوړولو څخه لاس واخلي، او د امنيت په خوندي کولو کي به له حکومت سره مرسته وکړي. دوی د کابل په لور رهي شول چي د کابل د حکومت په خدمت شروع وکړي، خو څنګه چي پاچا

---

3. ۶- ادمک، (۱۹۷۴)، ياد شوئ اثر، ۸۹، ۹۰
4. ۷- عبدالحي حبيبي، جنبش مشروطيت در افغانستان، سازمان مهاجرين مسلمان افغان، چاپ دوم، ۱۹۹۹، ۱۷۳

دمخه ګوډ ملا اعدام کړئ وو، که څه هم هغه ته د مامونیت وعده ورکول شوې وه، حبیب الله په دې فکر شو چې نه چې دده برخلیک به هماغسي شي، نو په سرای خواجه کې چیرته چې کابله ته د ورتګ په نیت رسېدلئ وو، په تلیفون کې د علي احمد په نامه وړغېد، چې د ځان په اړه د پاچا په نیت ځان پوه کړي. نور نو د فیض محمد په ژبه چې د حبیب الله د خولې نقل کوي" اکنون که با پسر سقا عهد کرده اورا به دست اورده ام، چي معامله کنم [؟] و امیر امان الله خان امر سر زدن و هلاک او نمود. او که خود را علي احمد خان اظهار کرده بود، عرض کرد که در صورت عهد و پیماني کي در میان نهاده شده است، چگونه در اعدام او اقدام ورزیده شود; و امیر امان الله خان اینرا شنیده فرمود، که: با تو عهد کره، نه با من. زنده اش مگذار و چون پسر سقا اسرار دروني امیر امان الله خان را نسبت به خود کشف کرد، به همان تلیفون که سرگرم مکالمه بود، اظهار راستي کرده و خود را پسر سقا گفته، مخاطبانه لب به دشنام زن و زوجه امیر امان الله خان ... کشوده از وصول و حمله خود در کابل بیم داده، گفت: در وقت حاضر امدنم خواهی دید، انچه دید. و امیر امان الله خان از این گفتار او که از روی معاهده وعده اي جانبداري محمد ولي خان وکیل و غیره وزرای خاص و بزرگان کابل که با اطمنان خاطر بر لب اظهار آورد، و همه ازماجرای خیانت وزرای خود بي خبر بود، از خشم متغیر گردید، تلیفون را به غیظ بر روی میز زده هیچ نگفت."(۸)

لیکوال عزیز هندي هم دغه موضوع لړ و ډېر په همدغه ډول بیانوي او وایي چې د ګوډ ملا د اعدام په نظر کې نیولو سره، حبیب الله غوښتل چې د ځان په هکله د پاچا نظر په کوم چل ځانته معلوم کړي. نو یې کابل ته د تګ په لار په سرای خوجه کې " ... د پاچا حضور ته یې تلیفون وکړ، او کله چې پاچا پوښتنه وکړه، چې څوک خبري کوي د سقاو زوی ځواب ورکړ، د شمالي د تنظیمیي رئیس احمد علي خان، او هغه بیا پاچا ته وویل چې دغه وخت د سقاو زوی دده په کنترول کې دئ، او په مخامخ کوټه کې د پیره دارانو تر مینځ ناست دئ، او پاچا چې د هغه سره هر سلوک وکړي، امر وکړي. په دې خبره غازي امان الله خان له جوشه په ډک غږ ځواب وکړ [ورکړ] چې دا سپی سمدلاسه د مرګ غیږي ته وسپاره، او د هغه سر پرېکړه، او کابل ته یې راولېږه [راواستوه]. د سقاو زوی په دې خبره سره ځان ځرګند کړ او پاچا ته د بد او رد په ویلو سره یې تلیفون پرېښود."(۹)

مؤلفه رییه ستیورټ، ابراهیم عطایي، سید رسول رسا، او غلام محي الدین انیس هم په خپلو اثارو کې دغه پېښه یاده کړې، خو په لنډ ډول. منشي علي احمد، چې زماني د هغه پانۍ د انګلیس د استخباراتو راپور ګني، دغه موضوع یاده کړې نه ده. په هر حال دغه پېښه د ۱۹۲۸ کال د دسمبر ۱۲ شاوخوا کې شوې او سملاسي اثر یې دا شو چې سید حسین جبل سراج کلابند او بیا تصرف کړي، او حبیب الله په کابل یرغل وکړي، او پاچا یوه میاشت وروسته، د ۱۹۲۹ کال د جنورۍ په ۱٤ له پاچایي نه لاس واخلي. وروسته به دغه پېښي بیان شي. د پاچا امان الله پلار، امیر حبیب الله، او نیکه، امیر عبدالرحمن، زورواکي یا مطلق العناني کوله، او ډېر افغانان یې په حکم اعدام شوي دي، خو د هغوی قدرت په قانون محدود نه وو. عجبه داده چې پاچا امان الله چې په وخت کې یې د ترکي او افغان متخصصانو په همکاري افغانستان د لومړي ځل لپاره د لیکل شویو قانونو او مقررو خاوند شو، سره له دې هم د خپل پلار او نیکه په شان زورواکي کوله. دده په وخت کې لیکل شوئ اساسي قانون هم ایستل شوئ وو، خو په هغه کې دده بېحد ه

1. ۸- فیض محمد، یاد شوئ اثر، ۱۷
2. ۹- عزیز هندي، یاد شوئ اثر، ۲٤۵

قدرت محدود شوئ نه وو، که څه هم دا د مشروطه غوښتونکو اساسي غوښتنه وه، چي پاچايي قدرت دې محدود شي.
نو زما دغه وينا پر ځای ده، چي په يوې غونډې کي مي اورولي وه، چي هغومره ډېر افغانان چي د امير عبدالرحمن، امير حبيب الله او پاچا په حکم اعدام شوي دي، تر دوی دمخه د معاصر افغانستان د ټولو پاچايانو او اميرانو په حکم اعدام شوي نه دي. په لنډ ډول دوی ټولو په ځان متکي، منظم، دايمي پوځ، او نور وسايل، د پيسو په ګډون، نه لرل چي دغسي زورواکي وکولی شي. دا امير عبدالرحمن او امير شيرعلي وو، چي په افغانستان کي يې د لومړي ځل لپاره منظم پوځ تنظيم کړ، او امير عبدالرحمن بيا د مالياتو په زياتولو، او په مجموع کي د حکومت د عوايدو په زياتولو سره د دايمي منظم پوځ ثبات او پايښت يقيني کړ، تر اوسه په اساس کي په هماغه ډول باتي دئ. تر امير عبدالرحمن دمخه د حکومت عوايد، چي لوی قلم يې د مځکو ماليات وه، دغومره کم وو، چي واکمنو نه شو کولی دايمي پوځ ولري. هغوی په زياته اندازه قومي مشرانو ته محتاج وو چي د ضرورت په وخت کي ايله جاري تهيه کړي. هغه وخت په قومونو باندي د جم بست په نامه ټاکلي او کمه ماليه حواله کېدله، چي هغه هم د قومي مشرانو د لاري حکومت ته رسېدله. امير عبدالرحمن له درانيانو نه پرته د ټولو قومونو، او په واقع کي د ټول هيواد په ښېرازو مځکو باندي د سه کوټ په نامه ماليه، چي د حاصل دربيمه برخه کېدله، حواله کړه، چي هغه ډېر عوايد کېدل. په وړاندي يې په ټول ملک کي ډېر پاځونونه وشول، خو حکومت په پوځي زور او داسي هم په قومي ايله جاري سره هغه ټول و ځپل او حکومت و کولی شول چي ټول هيواد په نيغ ډول د خپلو چارواکو له لارې اداره کړي. تر ده دمخه افغانستان د دفترونو لپاره حکومتي ودانۍ او رسمي محبس نه لاره، او هغه او نور دده په وخت کي د دهمزنګ بنديخانې په ګډون ودان شول. په دغو او دغسي نورو اجراآتو سره وو، چي امير عبدالرحمن په افغانستان کي د لومړي ځل لپاره مرکزي حکومت تنظيم او پر ځای کړ، چي د هغه اصلاح شوئ او عصري شوئ شکل دوام لري. دده په وخت کي وو، چي په بين المللي موافقو سره د افغانستان د ټولو پولو تحديد او په نښه کېدل تکميل شول، او په نتيجه کي يې معاصر افغانستان هسک او په نړۍ کي وپيژندل شو. نو امير عبدالرحمن د معاصر افغانستان د دوهمي دورې مؤسس ګڼل کېدلی شي.
دلته به بيرته پاچا امان الله ته وګرځو. ښاغلئ زماني ادعا کوي چي " دولت انګليس ده سال زحمت کشيد تا دولت امانيه را با پروګرامش معدوم کند." ډېر عجب فکر او ډېره عجبه جمله! اول د "دولت انګليس" افادې ته توجه په کار ده. "دولت انګليس" ياني څه؟ دغه افاده نه په هند باندي د برتانيې د حاکميت، او نه په برتانيه کي برتانوي حکومت يا په دقيق ډول د متحد سلطنت افاده کوي. دا هسي يوه عاميانه او پروپاګنډي افاده ده. دی بايد پوه شي، چي "د انګليس دولت" يو مجرد مفهوم دئ، او يو مجرد مفهوم بل مجرد مفهوم لکه "امانيه دولت" له مينځ نه وړلی نه شي. دا مشخص او ډيناميک انسانان دي چي دغه کارونه کوي. دی بايد ثابته کړي چي په دغو لسو کلونو کي برتانويانو کوم کارونه وکړل، چي اماني دولت يې معدوم کړ. په اصل کي دلته د دولت کلمه راوړل بې ځايه او د ناپوهانو کار دئ، ځکه چي د دولت اساسي عنصر ولس يا خلک دي، او څوک هغه "معدوم" کولی نه شي. زماني خوښ دئ چي غټ الفاظ راوړي، او بې بنسټه حکمونه وکړي، بې له دې چي مانا او پايلو ته يې پام وکړي، يا پرې پوه شي. **نـــور بـيـا**

يادداشت آريانا افغانستان آنلاين

متن پښتوی اين مطلبِ جناب پوهاند داکتر محمد حسن کاکړ به زودی از طرف همکاران وبسايت به زبان دری هم به نشر می رسد.